

Česká otázka

Masarykův politický realismus byl programově vyjádřen v jeho České otázce z roku 1895. V její čtvrté kapitole Časové směry a tužby je obsažen výklad politického realismu. Masaryk říká, že realismus není a nechce být stranou, respektive pouze stranou, ale je směrem a metodou. Realismus má čelit historismu. „Věci, ne historie, věci, ne vývoj, je heslo realismu, jak mu rozumím.“²⁶⁶ Realismus je Masarykovi filozofickým názorem a filozofickou metodou. Realismus musí provést literární revoluci, která povede k důsledné revizi celého národního programu a národní aktivity tak, jak to kdysi provedli Havlíček a Dobrovský. Literatura má stále v národním životě klíčovou roli. Tato kritika je výrazem skutečnosti, že realismus je slovanská sebeobžaloba společné viny a nedostatků, je to protest proti živé i nové falešnosti. Jako první úkol zdůrazňuje Masaryk prohloubení literárního, vědeckého a filozofického vzdělání. „Realismus je pokus znárodnit všecku vědu a filozofii: nežadává vědecké přesnosti, realismus chce vědu učinit přístupnou všem vrstvám národa. Realismus je protest proti monopolu vzdělání, realismus chce vědecké a filozofické vzdělání socializovat.“²⁶⁷ Realistický program obsahuje sociální reformy a kulturní práci. Právě řešení otázky sociální Masaryk pokládá za veliký a nejnárodnější úkol. Humanitu je třeba pojímat méně abstraktně. Ve vnější politice chce Masaryk „usilovat o samostatnost v rámci říše rakouské“,²⁶⁸ o co největší autonomii. Je to projekt federalizovaného Rakouska, v němž by v rámci českých zemí existovala dohoda Čechů s Němci o samosprávě. Masaryk tak překonává kulturní pojetí národa, od národní společnosti směřuje ke společnosti „občanské“. Realismus je Masarykovi pozicí mezi radikalismem a konzervativismem, „uprostřed mezi stranou ra-

²⁶⁶ T. G. Masaryk: *Česká otázka*, cit. vyd., s. 133.

²⁶⁷ *Tamtéž*, s. 134.

²⁶⁸ *Tamtéž*, s. 135.

dikální a stranou konzervativní“.²⁶⁹ Masaryk ví, že může nastat doba, kdy se národ bude muset bránit násilí „železem“ a nejen „prací a rozumem“. Přesto volá po drobné práci — „přičiňme se sami“, nevzdávejme se „samočinnosti“. Zde je postavena drobná práce, budování české občanské společnosti proti nacionálnímu a sociálnímu radikalismu i proti pasivitě, pocitům poraženectví a pocitům malosti. Masarykův program realismu je programem sociální, politické a kulturní emancipace českého národa, ve kterém však národnostní princip přestává být pro společenský život rozhodující, ale je podřízen ideálům vyšším, ideálům humanitním a náboženským. Humanita je náš národní úkol, „humanitní ideál je všecek smysl našeho národního života“.²⁷⁰ Masaryk chtěl podle svých vlastních slov vytvořit český národní program. Tím se ovšem Česká otázka nestala a stát asi ani nemohla. Vyvolala však řadu diskusí, odmítavých i souhlasných stanovisek, která promýšlela stav a smysl naší národní existence, byla výrazným podnětem k sebereflexi české politiky a kultury. Z polemických statí té doby je proslulá práce Josefa Kaizla *České myšlenky*.

Josef Kaizl vystoupil proti Masarykově *České otázce* a *Naši* nynější krizi možná i proto tak ostře, že Masaryk v těchto pracích nemilosrdně kritizuje mladočechy, jejichž byl Kaizl v té době významným představitelem. Kaizlova kritika se dotýká několika otázek. V první řadě se Kaizl pozastavuje nad Masarykovým výkladem našich národních dějin. „Popírám vůdčí postavení a přičinné působení, ba přímo i existenci nábožensky založené, bratrské humanity v dějství našeho probuzení a tím i ono řečené navázání a překlenutí.“²⁷¹ Masaryk proti sobě postavil humanitní ideu křesťanskou, reformační, bratrskou, na které je podle něho založeno naše obrození, a humanitní ideu liberalistickou, revoluční, racionalistickou. Kaizl je liberální demokrat a domnívá se, že národní probuzení vycházelo z liberalistických idejí, jejichž zdroj a původ byl v osvícenské filozofii 18. století. Dokládá,

²⁶⁹ Tamtéž, s. 136.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 171.

²⁷¹ J. Kaizl: *České myšlenky*. Praha 1896, s. 14.

že „naše probuzení národní a jazykové bylo podníceno a mocně fedrováno velikolepým zápasem za svobodu duchovnou a světskou, jenž v polovici minulého století dostoupil velikého vrcholu ve Francii (Voltaire, Rousseau), a v Německu pak vyskytoval se jako zápas za osvětu a humanitu (Lessing, Herder, Kant, Schiller, Goethe)“.²⁷² Kaizl je přesvědčen o tom, že západní humanistický racionalismus byl u nás transformován především zásluhou působení Herderovy filozofie do svébytné podoby českého nacionalismu. „Já vidím v probuzení našem neobyčejně velikou sílu myšlenky nacionální, vidím i osvícenskou liberální humanitu, ale té bratrské nábožensky založené, všecku plnost života obepínající humanity vidím i při buditelích samých velmi poskrovnu — skoro nic.“²⁷³ Je mu jasné, že nacionalismus byl v průběhu 19. století doplňován dalšími ideami, například sociální humanitou. Vytýká ovšem Masarykově historickofilozofické úvaze, že „v minulém probuzení spatřuje, co tam není“.²⁷⁴ Polemizuje s Masarykem, pokud jde o charakteristiku staročechů, a přirozeně jako jeden z předních vůdců mladočeské strany i s jeho posouzením mladočechů. A tady už jde i o hodnocení přítomnosti, nejnovějšího vývoje našeho národa. „Pan Masaryk dívá se na ně málo realisticky z výšin základních idejí svého 'obrození'. Já nevidím, než co bylo a co jest, mám stanoviště valně nižší, docela rozdílný rozhled i obraz. On novější děje a i jsoucí stav měří měřítkem velikým, ideálním; běře je z vysokých idejí, kteréž o své újmě podkládá našemu probuzení. Moje míra jest nepoměrně drobnější, reálná; nemám ji odjinud než z myšlenky, jež skutečně vedla a pronikala probuzení.“²⁷⁵

Třetí oblast, ve které Kaizl s Masarykem nesouhlasí, jsou otázky pojetí státu, politické funkce společnosti a místa a významu politické činnosti. Otto Urban tuto problematiku charakterizuje: „Proti idealistovi Masarykovi pak realista Kaizl přirozeně

²⁷² Tamtéž, s. 20.

²⁷³ Tamtéž, s. 41.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 44.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 77–78.

hájl hodnotu a význam moderních idejí 19. století, jež vyrůstaly organicky z osvícenského racionalismu.²⁷⁶ Už jsem uvedl, že Kaizl byl liberálním demokratem. Domníval se, že Masaryk problematiku státu zkresluje, a vysvětloval to metodologickou chybou, kdy „praktickou definici, vykládanou po způsobu vědecké teorie, považuješ opravdu za výklad skutečnosti; pak křivý názor převádí se v projevy a činy odpovídající skutečnosti, jejím reformačním potřebám atd. tím méně, čím hlubší jest propast mezi postulovanými a skutečnými řády“.²⁷⁷ Masaryk odmítá fetišizaci, mytizaci státu, odmítá stát jako abstrakci, a chce o státu uvažovat „konkrétně a reálně“, o státu, který má být „socializován“, tj. zespolečštěn či zlidověn. Kaizl je ještě realističtější — stát je pro něho organizované a legalizované násilí, přitom však slouží společnosti v řadě jiných oborů a význam této složky jeho činnosti v moderní společnosti neustále roste. Hovoří o vládě, která by měla být „pevně organicky srostlá s občanstvem“,²⁷⁸ která by měla vést k decentralizaci moci.²⁷⁹ Brání liberalismus a ukazuje, že liberalismus usiluje o minimální stát, že usiluje primárně o emancipaci jednotlivce, o to, aby získal svobodu a rovnoprávnost. Má tedy v našich poměrech velké pole působnosti a velký význam. Srovnává liberalismus a socialismus, jejich blízkost spočívá ve společném východisku — revolučním humanitním racionalismu. V řadě bodů mají společné cíle, socialismus je však radikálnější, vede k omezování liberálního individualismu. Liberalismus je pokrokové, svobodomyšlné smýšlení a s jeho oživením Kaizl spojoval nápravu politických poměrů u nás. Kaizlova polemika s Masarykem navozuje otázku, zda Masaryk u nás reprezentoval v polovině devadesátých let skutečný politický realismus. Domnívám se, že v rozhodujících otázkách ano. Schopnost podívat se střízlivě na české poměry, obnažit jejich malost, pojmenovat otevřeně její příčiny — to všechno je nesporně výrazem

²⁷⁶ O. Urban: Česká společnost 1848–1918. Praha 1982, s. 445.

²⁷⁷ J. Kaizl: C. d., s. 117.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 127.

²⁷⁹ Tamtéž, s. 132–133.

politického realismu. I cesta ke změně stavu, výzva k „drobné práci“, k revoluci hlav a srdcí patří podle mého názoru do této oblasti. Samozřejmě Masaryk vše podřizuje vyššímu ideálu humanitnímu a náboženskému. Právě tato skutečnost vyvolala řadu polemik a diskusí. Přitom však nemůžeme přehlížet skutečnost, že Masarykův tehdejší požadavek „reforma, ne revoluce“ neznamená pouhou „revoluci hlav a srdcí“, ale že se Masaryk ve své činnosti neustále vyslovoval k praktickým sociálním a politickým problémům.

Skutečnost, že Masarykův politický realismus má osobitý charakter, vystihl již v roce 1895 F. X. Šalda ve své recenzi Masarykovy práce *Naše nynější krize*, která na Českou otázku úzce navazuje. Šalda práci kladně hodnotí a domnívá se, že „člení a řetězí se kniha Masarykova — která je zároveň systémem Masarykovým — s krásnou výrazností a plnou typičností v soudobém světovém tzv. novoidealistickém či reakčním proudění literárním a filozofickém, v tom bojovném šiku, který soustřeďuje nejoprávněnější duše soudobé“.²⁸⁰ Šaldu Masarykova práce „v jádru a opravdu mohutně vzrušila“,²⁸¹ a to zejména proto, že „podává a obsahuje tu převzácnou věc: *určitý světový názor* a to je zase *určitý mravní názor*“,²⁸² že v ní jde o nalezení „českého typu“, vložení „záhady národnosti a českosti“. Šalda odmítá dosavadní postupy v těchto otázkách, historický empirismus s jeho přerýváním národní minulosti a hledáním národních typů v národních svatých, „neživé masky“: „...nakonec tu vždy šlo *o mne, o smysl mého já, mého bytí, o podklad vědomí a svědomí, o život a žití jeho*, a to jest právě: o poměr můj k okolí, vnějšku, společnosti“.²⁸³

Masaryk je pro Šaldu výrazem nového směru a proudu, který míří proti evolučnímu pasívnímu materialismu a netečnému lenivému determinismu. Ty vedly k přizpůsobování se prostředí, poddávání se vnějšku, hmotnému světu, zřeknutí

²⁸⁰ F. X. Šalda: *Těžká kniha. Kritické projevy 2*, cit. vyd., s. 300.

²⁸¹ Tamtéž, s. 267.

²⁸² Tamtéž, s. 268.

²⁸³ Tamtéž.

se „svého nitra, jeho odporu, jeho středu citového, volního, charakterového“,²⁸⁴ k tomu, že „člověk, nitro, duše, to všecko začínalo být nazíráno jen jako plod okolí, vnějška, jeho tlaku“.²⁸⁵ Masaryk je v tomto směru reformní, to pokládá Šalda za filozofický a etický motiv jeho knihy. Politika je převedena do nitra člověka, k potřebám a touhám duše. V tom je Masaryk součástí sociálně etické reakce proti „*pozitivnímu naturalismu*, proti *optimistickému*, *materialistickému determinismu*, lhostejně klidnému a s tvrdým srdcem lehce a snadno uspokojeným, proti *liberalismu hospodářskému*,...proti této lhostejnosti, která sluje *liberalismus*, proti této zmalátnělosti, která sluje *diletantismus*, proti této povrchnosti, která sluje *eklekticismus*...“²⁸⁶ Proto je podle Šaldy Masarykova kniha světová. Samotná česká otázka nás nečiní velkými, my sami ji neseme, my sami jí musíme umět získat pozornost, my sami ji povýšíme na otázku světovou, když budeme umět „*nalézt v ní čistě lidské její jádro*“.²⁸⁷ Je třeba se rozhodnout a vytvořit „*novou kulturu mravní*“, „*nový styl života*“, když „*ty staré veliké zemřely a nového není*“.²⁸⁸ Šalda charakterizuje Masarykovu knihu jako bojovnou, rozhorlenou, útočnou, bezohlednou, konzervativní, reakční a zpátečnickou ve smyslu protikladu k dosud převládajícím myšlenkovým a prakticko politickým tendencím. Šalda se ptá, jaký má být podle Masaryka český člověk. A odpovídá: Zdravý, silný, pevný duchem i tělem, pevný a určitý rozumově i citově. Souhlasí s Masarykem, že modernost se nesmí měnit v módnost. Dokonce s ním (možná v odporu se svým skutečným přesvědčením) souhlasí v jeho odsudku moderní francouzské literatury, o které Masaryk v Naší nynější krizi píše: „*Nečistost — tot' zkáza naší společnosti, tot' zkáza moderní literatury. Pařížský román, pařížské drama, pařížská literatura, pařížské umění tohoto žánru, tot' projev žití nečistého.*“²⁸⁹

²⁸⁴ Tamtéž, s. 271.

²⁸⁵ Tamtéž.

²⁸⁶ Tamtéž, s. 272.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 273.

²⁸⁸ Tamtéž, s. 274.

²⁸⁹ T. G. Masaryk: O naší nynější krizi. In: Týž: Česká otázka, cit. vyd., s. 262.

Český typ je Masarykem konstruován jako harmonický: nejvýše stojí rozum, který stanoví cíl, k tomu se napne cit a silná vůle. Šalda oceňuje zejména to, že Masaryk klade nejvýše rozum, myšlenku, ideu, klidnou, přesnou, vědeckou, trpělivou práci. Není to však pouhý chladný rozum, ale soulad rozumu s citem a vůlí. S tím souvisí i Masarykova otázka revoluce či reformace. Revolučnost je pro něho mravní a politický romantismus, nevědomá a nesvědomitá fantastika, povrchní, dobrodružný a egoistický diletantismus. Pokud revoluce, tak nenásilná, revoluce mravů, názorů, ducha. Šaldovi je blízký důraz na vědu ve smyslu přístupu ke světu v jeho „celé nekonečně šíří a složitosti odstínů a přechodů, v celé volné, pomalé, nekonečně podrobné a nekonečně jemné a zdilohavé škále rozvojové“.²⁹⁰ Obrat a náprava má být důslednou reformou, která představuje dlouhou, odbornou, trpělivou a těžkou práci. Politika se má stát prací a vědou, nikoli dílem náhody. Šalda oceňuje i to, že vedle vědy je druhou základní ideou Masarykovou humanita, která mu jako mravní opravdovost a vážná svědomitost není jen příkazem etickým, ale i rozumovým a praktickým. „Celý svět musí býti ustrojen na základech práva a spravedlnosti.“²⁹¹ Masaryk je proti anarchismu, proti aristokratismu, bohémství, titanismu. Šalda, když přečetl a pochopil Masarykův politický realismus jako novoidealismus, současně věděl, že se Masaryk od ostatních „novoidealistů“ liší. Liší se tím, že není mystikem, že nehlásá pasivitu, klid, rezignaci, ale že je racionalista, že je příznivcem „*stálé činnosti, stálé práce, stálého zápasu, stálé krystalizace, stálého a stupňovaného, množného života a tož života lepšího, věčnějšího, duchovnějšiho*“.²⁹² Masarykova humanita však není obětováním jedince, individua, individuálního já, individuálního lidského rozumu a lidské vůle, ale začíná u jedince a k jedinci se obrací. Reforma národního života začíná reformou názorů jednotlivce, reformou jeho nitra, jeho svědomí. Šalda svým idealistickým čtením Masarykovy Naší

²⁹⁰ F. X. Šalda: Těžká kniha, cit. vyd., s. 282.

²⁹¹ Tamtéž, s. 289.

²⁹² Tamtéž, s. 290.

nynější krize vystihl ovšem jeden z nejhlubších problémů, které tvoří jádro Masarykova systému. Jiří Brabec ho zdůraznil jako problém náboženství a nihilismu. „Tato 'krvavá disjunkce naší doby' poznamenává Masarykovu činnost politickou stejně jako jeho práci filozofickou, literárně kritickou i vědeckou a je v ní obsaženo zjištění, že svět se ocitl na rozcestí, z něhož vedou cesty buď k revolučním otřesům, anebo ke stabilizaci soudobých řádů. I v literatuře bude Masaryk bojovat proti všemu, co rozrušuje podstatu sociálního organismu, co staví individuum proti společnosti...Masaryk bývá často hodnocen jako čelný propagátor realismu, jde však o realismus, který je koncepcí politickou.“²⁹³

Realismus se stal v Čechách koncem 19. století závažným problémem publicistiky i odborné práce. Ukázali jsme si, že četná nedorozumění v diskusích o realismu byla způsobena i tím, že se zde prolínala různá pojetí a přístupy — nejen realismu noetického, uměleckého a politického, ale také realismu ideálního nebo ušlechtlého, realismu pravého, realismu avantgardního, realismu kritického, realismu etického, realismu tendenčního a indiferentního, koncepce nahé pravdy a naturalismu. Přirozeně hlavní napětí vycházelo z protikladu realismu a „idealismu“ a současně z neustálých diskusí o společenské funkci umění, o společenském poslání národní literatury. Domnívám se, že zájem o realismus je výrazem úsilí o překonání pocitů krize české národní společnosti, a souhlasím s Jiřím Brabcem, že ačkoliv „český realismus vůbec akcentuje místo realismu *kritického* spíše realismus *etický* (což prakticky znamená otevření vrátek pro ideu, která supluje specificky umělecké poznání reality), je u nás ve své době jevem progresivním jak svou bořitelskou, tak pozitivní stránkou.“²⁹⁴ To, co platí pro literární realismus, platí u nás i pro realismus noetický a politický.

²⁹³ J. Brabec: *Poezie na předělu doby*, cit. vyd., s. 111 a 113.

²⁹⁴ *Tamtéž*, s. 101.